

УДК 93/94(091)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.07>

РОСІЙСЬКІ ВІЙСЬКА В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ БАЛТІЇ У ПЕРШІ РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ВИВЕДЕННЯ

Войтенко Юрій,

кандидат історичних наук, доцент,
докторант кафедри історії і культури України
та спеціальних історичних дисциплін
Університету Григорія Сковороди в Переяславі
ORCID ID: 0000-0003-3782-5471

У статті розглядається питання пошуку компромісів з російською стороною щодо виведення або переформатування її військ з території суверенних держав Балтії та України внаслідок проголошення ними незалежності. Якщо країни Балтії змогли протягом двох–трьох (з 1991 по 1994 рр.) років відновленої незалежності знайти такі непрості компроміси і переконати російську сторону покинути залишеними у Литві, Латвії та Естонії ще радянські війська з їхніх суверенних територій, то в Україні цей процес набув децю іншої форми. Українське керівництво вирішило сформувати на базі колишніх радянських військ на своїй території власну армію, а не наполягати на виведенні їх до росії та до інших пострадянських республік. Тому керівництво України у перший день проголошення незалежності ухвалило рішення про те, що всі війська на її території підпорядковуються парламенту – Верховній Раді. Проте складання присяги на вірність народу України у часі децю затрималось і активно розпочалося після всенародного референдуму та виборів першого президента держави. Якщо проблем зі складанням такої присяги у сухопутних та повітряних військах не було, то вони з'явилися на Чорноморському флоті у зв'язку з позицією його вищого командування. Останнє ж відмовилось скласти присягу на вірність Україні і присягнуло росії, передавши їй управління усім флотом. Оскільки ситуація щодо подальшого флоту на українській землі перейшла на міждержавний рівень протистояння, то обидві сторони намагались спочатку політичним тиском одна на одну вирішити на свою користь це питання, потім перейшли на шлях пошуків компромісу з цієї проблеми. Протягом п'яти років зусиль у межах двосторонніх (міжпрезидентських) та багатосторонніх зустрічей проводили перемовини щодо вирішення питання поділу Чорноморського флоту в українському Криму. Врешті, компроміс був знайдений і остаточно укладений в угоді між обома державами у травні 1997 року. Згідно з цією угодою лише п'ята частина всіх суден цього флоту у незадовільному стані фактично передавалась Україні, а решта була закріплена за російською стороною у юридично спільному базуванні в місті Севастополі. Останній разом з усіма базами передавався Україною в оренду російській стороні строком на 20 років з автоматичним продовженням у разі, доки одна зі сторін не розірве такий договір. Тобто результати дипломатичних зусиль української сторони у перші роки незалежності щодо збереження за собою Чорноморського флоту у своєму Криму були невтішними. Російська ж сторона отримала абсолютну більшість якісного Чорноморського флоту Радянського Союзу з необхідною для цього кількістю матросів та офіцерів, котрий базувався в українському Криму, який вона у майбутньому анексує.

Ключові слова: флот, армія, Крим, незалежність, президент, парламент, Україна, незалежність, країни Балтії.

Voitenko Yuri. Russian troops in Ukraine and the Baltic states: peculiarities of their withdrawal

The article examines the issue of finding compromises with the Russian side regarding the withdrawal or reformation of its troops from the territory of the sovereign states of the Baltic States and Ukraine as a result of their declaration of independence. If the Baltic countries were able to find such difficult compromises during the two or three years (from 1991 to 1994) of their restored independence and convince the Russian side to leave the Soviet troops from their sovereign territories, which were still left in Lithuania, Latvia and Estonia, then in Ukraine this process acquired some another form. The Ukrainian leadership decided to form its own army on its territory based on the former Soviet troops, and not to insist on their withdrawal to Russia and other post-Soviet republics. Therefore, on the first day of the declaration of independence, the leadership of Ukraine made a decision that all troops on its territory are subordinate to the parliament – the Verkhovna Rada. However, taking the oath of allegiance to the people of Ukraine was somewhat delayed in time and actively began after the national referendum and the election of the first president of the state. If there were no problems with taking such an oath in the land and air forces, then they appeared in the Black Sea Fleet due to the position of its high command. The latter refused to take an oath of allegiance to Ukraine and swore to Russia, handing over control of the entire fleet to it. Since the situation regarding the future fleet on Ukrainian soil has moved to the level of interstate confrontation, both sides tried to solve this issue in their favor by political pressure on each other, and then moved to the path of finding a compromise on this problem. During five years of efforts, within the framework of bilateral

(inter-presidential) and multilateral meetings, negotiations were held to resolve the issue of the division of the Black Sea Fleet in the Ukrainian Crimea. Eventually, a compromise was found and finalized in an agreement between the two states in May 1997. According to this agreement, only one-fifth of all vessels of this fleet in an unsatisfactory condition were actually transferred to Ukraine, and the rest were assigned to the Russian side in a legally joint base in the city of Sevastopol. The latter, together with all bases, was leased by Ukraine to the Russian side for a period of 20 years with automatic extension, in the event that one of the parties does not terminate such an agreement. That is, the result of the diplomatic efforts of the Ukrainian side in the first years of independence, regarding the preservation of the Black Sea Fleet in its Crimea, were disappointing. The Russian side received the absolute majority of the high-quality Black Sea Fleet of the Soviet Union with the required number of sailors and officers, which was based in the Ukrainian Crimea, which it will annex in the future.

Key words: navy, army, Crimea, independence, president, parliament, Ukraine, independence, Baltic states.

Проголошення Акта незалежності України Верховною Радою 24 серпня 1991 року і підтримки такого рішення на всеукраїнському референдумі 1 грудня того ж року ознаменувало створення української держави. Визнаючи і підтримуючи положення цього Акта, у якому визначалось, що територія України є цілісною і неподільною, а також те, що на цій території мають чинність виключно Конституція і закони України означало повну самоврядність народу і його представників на всій своїй суверенній території. Проте таке юридичне проголошення потрібно було ще реалізувати де-факто. Для цього необхідно було здійснити офіційне «розлучення» із сусідами, особливо з Росією, котра визнала Україну незалежною державою.

Одним із залишків радянського «спадку» у незалежній Україні, а також в інших республіках (у т.ч. у країнах Балтії) була значна кількість військовослужбовців, а також відповідна військова матеріально-технічна база.

З огляду на проголошення та визнання незалежних держав колишнього СРСР з боку інших країн світу перед багатьма з них постало питання подальшої долі радянського військового континенту на своїй території. Однозначну відповідь на це питання дали країни Балтії, котрі одразу заявили про якомога швидше виведення цих військ зі своєї суверенної території, адже вони асоціюються з окупацією цих країн Радянським Союзом.

Проте ситуація щодо цього питання в Україні не була такою категоричною, адже вона «успадкувала» від СРСР ці війська на власній території і розцінювала їх як спільні (республіканські та союзні). Тому дала можливість солдатам, матросам і офіцерам або виїхати з незалежної України, або скласти присягу на вірність і залишитись та служити далі в цій країні.

Оскільки росія фактично вважає себе правонаступницею СРСР (де-юре ж РФСР), то, на думку лідерів країн Балтії, перша мала повернути на свою нову територію і розмістити ці війська з відповідною технікою. Проте російське керівництво не поспішало повертати свої армії з пострадянських країн, мотивуючи це відсутністю місць для їх розміщення.

Розуміючи те, що незалежність країни можна утримати лише за наявності власної армії, враховуючи сумні події понад сімдесятилітньої давнини, Україна та країни Балтії почали формувати власні війська.

Так, в Україні з проголошенням Акта незалежності 24 серпня 1991 р. залишилося у «спадок» від колишньої УРСР близько 800 тисяч солдат та офіцерів [11, с. 416] від колишніх радянських військ. Їх становили Чорноморський флот та 10 армій: чотири повітряні, три загальновійськові, дві танкові і одна ракетна [11, с. 690–691].

У день проголошення Акта незалежності парламентом також було підтримано Постанову «Про військові формування в Україні». Відповідно до цієї Постанови всі дислоковані на території України війська підпорядковувались Верховній Раді України (у т.ч. і Чорноморський флот у Криму); нею ж було утворено Міністерство оборони України [12].

Після проведення всенародного референдуму щодо незалежності, а також виборів першого Президента Верховна Рада 6 грудня 1991 р. ухвалює закони: «Про оборону України» та «Про Збройні Сили України». Того ж дня було призначено міністром оборони України генерал-полковника К. Морозова [7, с. 691].

Незалежна Україна, маючи на своїй території понад 800 тис. контингенту колишньої радянської армії, починає на її базі формувати власні збройні сили. Для офіцерів, котрі залишились на її території, був вибір: присягнути на вірність Україні і продовжити службу або переїхати до Росії чи іншої колишньої радянської республіки.

Так, 3 січня 1992 р. на вірність України присягу склала перша група радянських військових. При цьому військовослужбовці строкової служби, котрі були призвані ще за СРСР, були повернуті додому, а новими призовниками ставали вже українці. Варто зазначити, що із 75 тисяч етнічних росіян офіцерів,

котрі перебували на території України, лише близько 10 тисяч відмовились скласти таку присягу і були переведені в інші республіки або стали військовими пенсіонерами [11, с. 417].

З усіх родів військ на території незалежної України найскладнішою ситуація виявилася на Чорноморському флоті. Так, внаслідок проголошення незалежності в Криму залишився значний радянський флот на Чорному морі, який за різними підрахунками налічував більш ніж 800 кораблів та інших суден, а також близько 100 тисяч матросів і офіцерів [11, с. 417–418].

З початку січня 1992 року почало відбуватися складання присяги на вірність народу України всіма бажаючими офіцерами Чорноморського флоту СРСР.

З січня 1992 р. командував Чорноморського флоту, адмірал І. Касатонов видає указ, яким повністю передає весь зазначений флот у підпорядкування Україні. Проте після невтішної поїздки І. Касатоніна до Києва (зустріч з Президентом Л. Кравчуком так і не відбулася) адмірал відмовляється скласти присягу на вірність Україні, скасовує свій указ та переводить канали зв'язку і систему управління флотом на Москву, куди і сам відлітає для повного перепідпорядкування [15, с. 351].

Такі дії командувача Чорноморського флоту призводять до першої вагової міждержавної кризи між двома країнами, котра набрала своїх обертів уже навесні-влітку 1992 року. Проте 23 червня 1992 року у Дагомисі та 3 серпня у Ялті президенти Л. Кравчук та Б. Єльцин перебувають у пошуку компромісу щодо вирішення цієї вже міжнародної проблеми, та вирішують тимчасово підпорядкувати цей флот спільно обом сторонам [3, с. 562].

Варто зазначити, що особливістю цієї проблеми було не лише питання військових човнів, яких уже на той час було близько 300 шт. (адже росіяни забрали новіші човни), а ще й військову інфраструктуру зі спеціальними базами для їх утримання. Тоді ж під час зустрічей глав держав у Криму вони домовились про п'ятирічний подвійний контроль над Чорноморським флотом [7, с. 692].

17 червня 1993 р. у Москві президенти обох держав уклали угоду «Про невідкладні заходи з формування МВФ Росії та МВС України» на базі Чорноморського флоту на строк з 1 вересня 1993 р. до 31 грудня 1995 р. щодо розподілу флоту та інфраструктури у пропорції 50 на 50% [15, с. 357].

Незважаючи на пошук діалогу між сторонами, 9 липня 1993 року парламент росії ухвалив постанову, згідно з якою м. Севастополь було оголошено російським містом і основною базою їхнього Чорноморського флоту. Це спричинило дипломатичний міждержавний скандал, адже це було розцінене в Києві як втручання у внутрішні справи незалежної України, яку росія (5 грудня 1991 року) визнала незалежною. З огляду на це українська сторона звернулася до Ради Безпеки ООН, котра своїм рішенням підтримала Україну [3, с. 562–563].

Для подолання цієї кризи між президентами Л. Кравчуком та Б. Єльциним 3 вересня 1993 р. у Криму було підписано не вигідний для України протокол щодо поділу Чорноморського флоту, котрий більше нагадував «державну зраду» [15, с. 358]. Згідно з цією домовленістю, Україна мала передати росії свою частину Чорноморського флоту за певні компенсації (зокрема, за використані країною енергоносії). Проте під тиском невдоволення всередині країни Л. Кравчук відмовився від цієї домовленості.

Під час нової зустрічі у Москві 15 квітня 1994 року було досягнуто домовленості, згідно з якою сторони визначили, що Україна матиме половину човнів Чорноморського флоту, проте залишить собі лише близько п'ятої його частини, а решту «успадковану» половини, своєї частини цього флоту, продасть росії (тобто погасить борг перед росією за спожиті енергоносії). Росія ж залишалась на своїй військовій базі ЧФ у Севастополі [11, с. 418].

9 червня 1995 р. у м. Сочі президенти Л. Кучма і Б. Єльцин підписали угоду щодо Чорноморського флоту, згідно з якою штаби обох держав базуються у м. Севастополі з відповідною інфраструктурою, а також те, що Україна отримує 18,3% кораблів і суден від усього цього флоту, а РФ – 81,7% [14].

Рік потому під час перших за роки незалежності оперативних навчань ВМСУ «Море-96», котрі відбувалися з 29 липня по 1 серпня 1996 р., брало участь 10 кораблів, що становило 40% від усього тодішнього українського військового флоту на Чорному морі [8]. Виходячи з цих даних, можна визначити, що весь флот ВМСУ станом на серпень 1996 р. становив усього 25 суден.

На законодавчому рівні питання Чорноморського флоту, як і базування російських військ у Криму загалом, було остаточно врегульоване аж 28 травня 1997 року. Цього дня сторони підписали угоду про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України [13].

Так, учасники цієї угоди домовились, що росія орендуватиме в Україні землю, акваторію та берегову інфраструктуру в Криму за ціною 99,75 млн дол. щорічно строком на 20 років (до 2017 р.) [15, с. 360]. Згідно з цією угодою, Чорноморський флот РФ у Криму становитиме не більше 300 човнів та 25 тисяч військових, не маючи у своєму арсеналі ядерної зброї [11, с. 418]. Всього ж українські ВМС, внаслідок такого розподілу флоту, отримали 137 суден: 11 бойових кораблів, 19 бойових катерів та інші судна

(пошуково-рятувальні, забезпечення тощо), більшість з яких була у неробочому стані. Російські ВМС ЧФ, внаслідок договору 1997 р., отримали 388 суден (з них 118 кращих бойових кораблів та катерів) [9]. Тобто кількісне співвідношення бойових човнів і катерів у ВМС України та росії після розподілу становило у відсотковому показнику 20% до 80% на користь Москви і у схожому співвідношенні була якість цих човнів на користь останньої.

Таким чином, шляхом важких і довгих (шестирічних) переговорів сторони досягли непростого компромісу щодо розподілу колишнього радянського флоту на Чорному морі. На жаль, російська частка цього флоту загалом була значно більшою за українську (4/5 проти 1/5) і це все розміщувалося на території незалежної України. Тобто українському керівництву у перші роки незалежності не лише не вдалося позбутися російських військ зі своєї землі та акваторії, а й дипломатично програти останнім політичну боротьбу за власний флот та створити потенційну (не)безпеку для нашої держави на її півдні. Більше того, пролонгація базування російському флоту у Криму на 20 років (починаючи з 1997 року) лише відтермінувала вирішення проблеми, котра пізніше призведе до важких наслідків (РФ анексує цей півострів з усією військовою та цивільною інфраструктурою у березні 2014 р.).

Ситуація з «успадкуванням» радянської армії та її інфраструктури була властивою для всіх радянських республік, котрі у 1991 р. проголосили свою незалежність, проте деякі з країн колишнього СРСР (зокрема, країни Балтії) не змирились з подальшим існуванням російських військ на своїх суверенних територіях. Зокрема, у Балтійських державах була ще свіжою історична пам'ять про окупацію їхніх територій у червні 1940 р. з боку СРСР. Тому балтійці оцінювали подальше існування російських військ на своїй території як неприпустимий стан і наполягали на якнайшвидшому їх виведенні.

При цьому російська сторона вимагала неквапливого підходу до вирішення цього питання, пояснюючи це тим, що вона не може у короткі строки вивести на свою територію велику кількість військових з колишніх радянських республік (у тому числі і з країн Балтії), мотивуючи це тим, що немає де їх розмістити, адже одночасно відбувалося виведення військ з Німеччини [4, с. 440].

На території країн Балтії, а також Калінінградської області розташовувалась Північно-Західна група військ росії, у складі якої перебувало 250 тис. осіб (з них – 95 тис. офіцери та прапорщики) [2].

Зокрема, військовий контингент у Латвії на початок осені 1991 року налічував 51 348 російських військових, з них – 21 043 офіцери та прапорщики [4, с. 439]. За років Радянського Союзу на території колишньої Латвійської СРСР розміщувалось близько 1000 військових частин та майже 600 військових об'єктів [2].

Російська сторона намагалася затягнути процес виведення своїх військ з Латвії на роки. Так, 7 грудня 1991 року під час зустрічі у Москві між президентом росії Б. Єльциним та Головою парламенту Латвії А. Горбуновим перший повідомив спікеру про те, що вони можуть вивести свої війська протягом семи років [10]. Звичайно, така позиція обурювала латвійську сторону, котра вимагала якнайшвидшого виведення російських військ зі своєї незалежної країни. Усвідомлюючи те, що силою Латвія не може вивести російські війська з її території, між сторонами почалися дипломатичні дискусії.

Навесні 1993 року відбулися перемовини в Юрмалі, під час яких росія вимагала більше часу щодо виводу своїх військ (у межах 1999 року). На цій зустрічі переговорники від росії вимагали від латвійської сторони збереження за собою Скрундської радіолокаційної станції (до 2003 року), Лієпайської військово-морської бази, а також Вентспільської станції електронного прослуховування (до 1997 року) [4, с. 440].

Внаслідок компромісу між сторонами щодо цих та інших питань 30 квітня 1994 року у Москві між цими державами був підписаний договір, внаслідок якого російська сторона мала повністю вивести війська з Латвії до 31 серпня 1994 року. Латвійська ж сторона погодилась, що радянсько-російські військові пенсіонери та їхні родини, котрі проживали у Латвії до 28 січня 1992 року, отримали право на постійне місце проживання у цій країні, а решта мали покинути її до 31 серпня 1994 року. Проте пізніше за взаємною згодою строк останнім був продовжений [2].

Остаточне виведення російських військ з території Латвії завершилося 31 серпня 1994 року; 1995 року було демонтовано Скрундський радар, хоча сама станція діяла до 1998 року під контролем ОБСЄ. У Латвії ще 15 жовтня 1991 р. було ухвалено Постанову, згідно з якою громадянство могли отримати лише ті мешканці країни, котрі проживали на її території до 17 червня 1940 р. (тобто до окупації її з боку СРСР), а також їхні нащадки (а це близько 78% латвійців). Пізніше були зміни до цієї Постанови, згідно з якою громадянство можна було набути шляхом натуралізації [4, с. 441].

Президент Латвії Г. Улманіс пізніше згадував про важкі та довгі (13 раундів) перемовини з росією щодо виведення їхніх військ з його країни: «Я чітко зрозумів, що ми можемо вільно видихнути лише тоді, коли військові підуть» [6].

У іншій балтійській державі – Литві – розміщувався контингент близько 34,5 тис. російських військових, 1 тис. танків, 180 літаків та 1,9 тис. броньованих машин [5]. Литва як країна, котра першою покинула СРСР, почала вимагати якнайшвидшого виведення російських військ зі своєї незалежної території.

Внаслідок річних переговорів з керівництвом росії 31 серпня 1992 року у Москві був підписаний документ, що встановлював графік виведення російських військ з Литви. Через рік, 31 серпня 1993 року, росія остаточно вивела свої війська з Литви. За свідченням тодішнього голови парламенту Литви В. Ландсбергиса, «1 серпня (1993 р.) був для нас першим справжнім днем свободи» [5].

Рівно через рік (31 серпня 1994) росія змушена буде вивести свої війська з території незалежної Естонії. За аналогією з Литвою, попередньо у Москві підписавши договір (26 липня 1994 р.) про таке виведення. Проте протягом майже трьох років своєї незалежності керівництво Естонії буде шукати спільні точки дотику і йти на непрості компроміси з цього питання зі своїми візаві у Москві. Незважаючи на це, виведення російських військ з Естонії вважається важливим досягненням їхньої дипломатії у перші роки новітньої незалежності [1].

Варто зазначити, що країни Заходу також доклали дипломатичні зусилля для того, щоб росія вивела свої війська з країн Балтії. Найбільш активними у цьому педалюванні були США та Швеція. Зокрема, тодішній президент США Б. Клінтон ставив перед главою РФ Б. Єльциним питання щодо обмеження у наданні ними економічної (у т.ч. гуманітарної) допомоги росії у разі затримки з виведенням російських військ з цих країн і відновлять лише тоді, коли таке виведення пришвидшиться [10].

Окрім того, 10 липня 1992 року на зустрічі ОБСЄ в Гельсінкі був погоджений документ, який закликав росію якомога швидше вивести свої війська з країн Балтії і підписати між собою двосторонні договори. Схожий заклик був розміщений 25 листопада 1992 року у резолюції Генеральної Асамблеї ООН. Згодом це знайшло своє відображення у таких двосторонніх договорах і остаточно виведенні російських військ з країн Балтії до 31 серпня 1994 року.

Висновки. Таким чином, можна підсумувати, що Україна як незалежна держава з 1991 р. дала можливість усім військовим, котрі залишились на її території внаслідок розпаду СРСР, скласти присягу на вірність їй і продовжувати виконувати військову службу. Якщо із сухопутними та повітряними військами цей перехід вдалося реалізувати без особливих проблем, то з військово-морськими силами, котрі базувалися на Чорному морі у Криму, це питання потребувало особливого підходу. Так, за результатами компромісу між російським та українським керівництвом флот був поділений між двома сторонами спочатку порівну, а пізніше росія змогла добитися володіння ним у 4/5 від усієї кількості (як кораблів, так і інфраструктури). Такі поступки у вигляді дипломатичної поразки нової української влади російській стороні заклали на майбутнє для України «міну сповільненої дії», зокрема щодо долі не лише військової бази у Севастополі, а й існування Автономної Республіки Крим. Пізніше саме завдяки збереженням російським військам у Криму Москва змогла захопити адміністративні будівлі, зокрема Верховну Раду АРК, здійснивши переворот у цій автономній республіці наприкінці лютого 2014 року та анексувати цей півострів з усією воєнною та цивільною інфраструктурою. У цьому аспекті положення Преамбули Конституції України, котра набула чинності 28 червня 1996 р., тобто за рік до підписання остаточної угоди з росією щодо нерівнозначних умов перебування Чорноморського флоту РФ на території України (від 28 травня 1997 р.), зокрема у частині «*усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями*», не було відображено на практиці.

У країнах Балтії ж було зрозуміло, що російські війська є продовженням радянської «спадщини», що нагадувало про окупацію цих держав з червня 1940 р. Керівництво балтійських держав розуміло, що без виведення у повному обсязі російських військ з їхніх територій незалежність не може бути повною і потенційно буде під загрозою. Тому політична еліта країн Балтії протягом наполегливих дво-трирічних переговорів з росією педалювала питання якнайшвидшого виведення військових РФ з цих країн. Навіть ідучи на певні поступки російській стороні у керівників балтійських держав було розуміння, що це питання є одним з головних у їхній зовнішньополітичній діяльності, адже це питання їхньої національної безпеки і подальшого суверенного існування. Компроміси були знайдені, двосторонні договори підписані та реалізовані. З території Литви російські війська були повністю виведені 31 серпня 1993 р., а з Латвії та Естонії – 31 серпня 1994 р. Це дозволило створити власні, абсолютно нові національні збройні сили, і у майбутньому всім трьом «Балтійським сестрам» одночасно (29 березня 2004 р.) увійти до Північноатлантичного Альянсу (НАТО).

Тобто якщо лідери країн Балтії розуміли окупаційний характер пострадянських військ, котрі залишились у їхніх незалежних державах, та вимагали якнайшвидшого їх виведення, то керівництво України у перші роки незалежності не було таким категоричним, вважаючи ці війська спільними. Якщо

балтійці вимагали повного виведення радянсько-російських військ зі своєї суверенної території разом з усім інвентарем, то в Україні вважалося, що ця вся матеріально-технічна база з відповідним озброєнням є радянським «спадком» нової незалежної держави, на базі якого буде сформована нова армія. Проте якщо такий «спадок» у сухопутних та повітряних військах був корисним для незалежної України, то у військово-морських (Чорноморський флот) через невдалий його розподіл у частині передання росії головних військових баз та 80% флоту став небезпечним.

Література:

1. В Таллине 25-летие вывода из Эстонии российских войск отметят салютом. URL: <https://rus.err.ee/974585/v-tallinne-25-letie-vyvoda-iz-jestonii-rossijskih-vojsk-otmetjat-saljutom>.
2. Вывод советских войск из Латвии: 13 раундов переговоров. URL: <https://web.archive.org/web/20200808234714/http://www.grani.lv/society/110189-vyvod-sovetskih-voysk-iz-latvii-13-raundov-peregovorov.html>
3. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. Київ : Yakaboo Publishing, 2022. 656 с.
4. Історія Латвії XX ст. / Блейере Д. та ін. Рига : «Юмава», 2005. 500 с.
5. Ландсбергис о выводе российских войск: 1 сентября было для нас первым настоящим днем свободы. URL: <https://www.lrt.lt/ru/novosti/17/1770456/landsbergis-o-vyvode-rossiiskikh-voisk-1-sentiabria-bylo-dlia-nas-pervym-nastoiashchim-dnem-svobody>
6. Литва и Эстония отмечают 25-летие вывода российских войск. URL: <https://www.dw.com/ru/латвия-и-эстония-отмечают-25-летие-вывода-российских-войск/a-50240044>
7. Литвин В. Історія України : підручник. Київ : Наукова думка, 2009. 823 с.
8. Міноборони показало, як відбувались перші масштабні навчання флоту «Море-96». URL: <https://mil.in.ua/uk/news/minoborony-pokazalo-yak-vidbuvalys-pershi-masshtabni-navchannya-flotu-more-96/>
9. Обставини втрати Україною управління над ЧФ СРСР, поділ флоту та ознаки розкрадання – звіт ТСК. 11 червня 2019 рік. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2019/06/tsk-dodatok1.html>
10. Переговорщик с Латвией о выводе российских войск: «Не представляете уровень предательства». URL: https://web.archive.org/web/20191031075455/https://interaffairs.ru/news/show/23795#disqus_thread
11. Плохій С. Брама Європи: історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків : «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 496 с.
12. Постанова Верховної Ради України від 24 серпня 1991 р. № 1431-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1431-12#Text>
13. Угода між сторонами про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 28 травня 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_076#Text
14. Угода між Україною та Російською Федерацією щодо Чорноморського флоту від 9 червня 1995 р. URL: https://web.archive.org/web/20200205125713/https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_082
15. Якимович Б. Військово-морські сили України. Від відновлення до анексії Криму (1991–2014). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2016. Вип. 17. С. 350–367.